

FİLOLOGİYA

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2024.1.8>

UOT: 811.512.161

ŞƏMSƏDDİN SİVASININ "GÜLŞƏN-ABAD" ƏSƏRİNDƏ ARXAİKLƏŞMİŞ
TÜRK MƏNŞƏLİ SÖZLƏR

İnci QASIMLI*

Açar sözlər: dilçilik, leksikologiya, orta əsrlər, qədim türk dili, arxaik leksika, arxaikləşmiş sözlər, yazılı abidələr, dialektika

XÜLASƏ

Şəmsəddin Sivasinin "Gülşən-abad" əsərində bu gün dilimizdə işlənməyən, bəzi şivə və ləhcələrdə qalan arxaikləşmiş sözlər var və bunlar anadilli abidələrimizin arxaik qatının semantik xüsusiyyətləri baxımından da diqqət çəkicidir. XVI əsr ədəbi-bədii dilimizin ən dəyərli yazılı nümunələrindən olan "Gülşən-abad" əsəri üzərindəki axtarışlar əyani surətdə göstərir ki, tarixən abidədə elə türk mənşəli sözlər işlənmişdir ki, həmin lüğət vahidlərinin müəyyən bir qismi dilimizin sonrakı inkişaf mərhələlərində istifadə olunmamaqdadır.

Orta əsr abidələrini araşdırdığımız zaman həmin dövrdə Azərbaycan və Osmanlı elm sahəsində yazılan türkcə əsərlərin, demək olar ki, hamısında işlədilən türk mənşəli kəlmələrin çoxunun eyni olduğunu görürük. Üzərində araşdırma apardığımız "Gülşən-abad" əsərində də kifayət qədər qədim türk mənşəli sözlərə rast gəlirik. Bu əsərdəki türk mənşəli sözləri Azərbaycan türkcəsində yazılmış əsərlərlə müqayisə etdikdə sözlərin həm formaca, həm də mənaca eyni məqsəd daşdığını görürük. Burada milli vahidlər türkoloji baxımdan daha böyük maraq doğurur. Bu qrup sözlərin böyük əksəriyyəti həm xarici, həm də daxili mənasına görə əsasən dəyişikliyə uğramadan bu gün də türk dilinin lüğət tərkibində özünə yer tapmaqda davam edir.

Şəmsəddin Sivasinin əsərlərində türk dilindən gözəl bir şəkildə istifadə edən ən böyük nümayəndələrdən biridir. Bu cəhətdən onun yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslıq üçün olduğu kimi, dilçilik üçün də əhəmiyyətlidir. Sivasinin zəngin şeir dilində türkmənşəli sözlərin xüsusi çəkisi vardır. Bu sözlərin bir çoxu qədim türk dilindən gəlir və qədim türk yazılı abidələrində, Orxon-Yenisey, uyğur abidələri, "Qutadqu-bilik", "Divanü lüğət it-türk", "Kitabi-Dədə Qorqud"da qeyd olunmuşdur. Bu sözlərin bir qismi müasir dövrdə də işlənməyə davam edir, bir qismi isə arxaikləşmiş, yaxud bəzi dialektlərdə mövcudluğunu saxlamışdır. XVI əsr Anadolu və Azərbaycan dili, demək olar ki, eynilik təşkil etdiyi üçün ərəb və fars sözlərini nəzərə almasaq, sözlərin hamısı eyni şəkildə və eyni mənada istifadə olunmuşdur. Əsərdə istifadə olunmuş qədim türk sözlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1. Müasir Azərbaycan türkcəsində istifadə olunan sözlər.
2. Arxaikləşmiş sözlər.

"Gülşən-abad" əsərində feilin əmr şəkli olan, əski türkcədə və Azərbaycanın bəzi bölgələrinin dialektində hələ də yaşayan -gil xüsusi şəkilsindən də istifadə olunmuşdur. Burada diqqət çəkən məqamlardan biri də əsərin Türkiyədəki nüsxələrində də bundan istifadə olunmasıdır. Bu da leksik cəhətdən çox diqqət çəkici və maraqlı məqamdır.

* Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. AMEA akad.Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu.
E-mail: iqasml@mail.ru

Dilçilik baxımından çox qiymətli olan bu əsərdə öz əksini tapmış qədim türk sözlərinin tədqiqi, onların araşdırılıb üzə çıxarılması tarixi leksikologiya üçün zəngin material verir. Bu sözlərin, demək olar ki, çoxu dilimizdə tamamilə arxaikləşmiş sözlərdir və yalnız bəzi dialektlər istisna olmaqla günümüzdə heç bir şəkildə istifadə olunmur.

Giriş

Dil ictimai hadisə olduğu üçün bütün tarixi hadisələr, cəmiyyətdəki dəyişikliklər onda əks olunur. Zamanla bəzi məfhumlar dəyişib yox olur, onları bildirən sözlər isə köhnələrək öz ümumişlək xüsusiyyətini itirir. Bu cür sözlər köhnəlmiş sözlər adlanır. Arxaizmlər yunan dilindən tərcümədə (archalos) “qədim” mənasını verən “archaicos” sözündən əmələ gəlmişdir. “Arxaik” sözü mənşəcə yunan dilində “arxaios” (ilk, ən qədim) və “ikos” şəkilçisindən törəmişdir. Əslində, dilçilikdə arxaizmlər neologizmlərin antonimi olaraq qəbul edilə bilər. Dilin lüğət tərkibi daim dinamik və inkişafdadır. Sözlərin ümumişlək xüsusiyyətinin itirilməsinin də bir sıra səbəbləri mövcuddur. Dövlət quruluşları, ictimai-siyasi funksiyalar dəyişib bir-birini əvəz etdikcə, onlarla bağlı sözlər də köhnəlir və sıradan çıxır. Məsələn: darğa, töycü, dinar, koxa, kətxuda, dirhərn, katta, şahı və s. İnsanların həyat və yaşayışı dəyişdikcə arxalığ, təhnə, daqqal batman, çuxa, börk, əba, çarıq, xurcun kimi sözlər, elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq xış, mirab, mac, vəl, cu var, hodaq, qazalaq və sair sözlər dilin işlənmə arealında öz yerini itirmiş olur. Dilin özünün inkişaf etməsi və zənginləşməsi ilə əlaqədar sözlərin köhnəlməsi də arxaizmlərin yaranmasının növbəti səbəbidir. Məsələn: sayru (xəstə), güz (payız), göz (dəfə), ün (səs), pitik (yazı), əsrük (sərxoş), uçmaq (cənnət), ayıtmaq (demək, söyləmək), alp (cəsur), suç (günah), tanıq (şahid), yağmalamaq (talamaq), yazı (çöl, düz) görklü (gözəl), us (ağıl), damu (cəhənnəm) və s. Ümumiyyətlə, dildəki yeni sözlərin sayı dilin fəal fondundan çıxan sözlərin sayından həmişə çox olur. Elmi-texniki tərəqqinin sürətlə inkişaf etdiyi müasir dövrimizdə neologizmlərin əmələ gəlməsi və dil daxili aktivləşməsi prosesi olduqca aktualdır. Bunun əksi olan dildəki sözlərin arxaikləşməsi isə nisbətən ləng prosesdir. Bəzi sözlər müəyyən dövrdə fəal işlənir, lakin bir müddətdən sonra bu sözlərin istifadə dairəsi daralır, bəzən yeni məna kəsb edərək dilin lüğət fondunda yenidən fəallığını bərpa edir. Məsələn, Azərbaycan dilində “ismaric” sözü əvvəlcə “xəbər, tapşırıq” mənasında fəal işləndiyi halda, XX əsrin II yarısından etibarən bu sözdən daha az istifadə edilmişdir. XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq yenə də “ismaric” sözünün işlənmə dairəsi genişlənməmiş və söz “mesaj” sözü ilə yaxın mənada işlədilməyə başlamışdır. Son illərdə isə bu söz dilin aktiv fonduna daxil olsa da, işlənmə fəallığının nisbətən azalması müşahidə olunmaqdadır. Ümumiyyətlə, dilin lüğət fondu fəal və qeyri-fəal lüğət fondu olmaqla iki yerə ayrılır. Dilin fəal lüğət fondu mənası hamı tərəfindən başa düşülən ümumişlək sözlərdir. Dilin qeyri-fəal lüğət fondu dedikdə isə, köhnəlmiş sözlər və neologizmlər nəzərdə tutulur ki, bunların da dildə passivliyi başa düşüləndir. Dildəki köhnəlmiş sözlərin özləri də iki qrupa ayrılır ki, bunlara da arxaizm və tarixizmlər aid edilməkdədir. (Hacıyeva, 2019, s.63-68) Yuxarıda söylədiklərimizə nümunələr əsasında aydınlıq gətirək. Arxaizm deyildikdə bu gün dildə işlənməyən, lakin əvəzində onların mənasını verən sözlər nəzərdə tutulur; yəni məna qalır, onu ifadə edən söz dəyişir, məsələn: ayıtmaq (demək), əsən (sağ, salamat), uçmaq (cənnət), ayaq (qədəh), nəsnə (əşya), us (ağıl) və s. Dövlət quruluşunun dəyişməsi, əmək prosesinin təkmilləşməsi ilə əlaqədar yaranan sözlər isə tarixizmlər adlanır. Tarixizmlərdə anlayışla yanaşı, onu ifadə edən söz də köhnəlir. Məsələn: xan, töycü, sovet, mülkədar, qlava, hampa, bolşevik, katta, menşevik, darğa, dinar və s. Köhnəlmiş sözlərin bəziləri bu gün də dialektlərdə işlənir. Belə sözlər vaxtilə ədəbi dildə işlənilib, sonra dildən çıxdığına görə həm köhnəlmiş sözlər, indi ədəbi dildə yox, ayrı-ayrı dialektlərdə yaşadığına görə həm də dialekt sözlər adlanır. Məsələn: hancarı (necə), düş (yuxu), əsrük (sərxoş), anarı (o tərəf), becid (teztələsik) və s. “Becid” sözü bu gün Bakı dialektində, qalan sözlər isə Qazax, Borçalı bölgəsində fəal işlənir.

Hər bir xalqın ictimai, siyasi həyatında, iqtisadi münasibətlərində, məişət və mədəniyyətində baş verən inkişaf və dəyişmələrlə əlaqədar olaraq dilin lüğət tərkibində olan sözlərin bir qismi öz işləkliyini itirib arxaik fonda daxil olur. Müasir ədəbi dilimizdə öz istifadə imkanlarından məhrum

olmuş bu cür sözlər tarixən normativ dil vahidləri kimi intensiv işlənmiş, dilimizin tarixi təkamül prosesində isə öz semantik gücünü itirmiş sözlərdir. Belə sözlərin bir çoxu istər yazılı, istərsə də şifahi dil baxımından struktur və semantik varlığını itirsə də, dialekt və şivələrimizdə, eləcə də qohum türk dillərində mövcudluğunu qoruyub saxlayır. Elə buna görə də qohum dillərin leksik sistemləri arasında müqayisə aparmaq, eləcə də dilimizin tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək baxımından arxaik sözlərin öyrənilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində əks olunan arxaizmlər, lüğətlərə düşməyən arxaizmlərdən fərqli olaraq, daha geniş arealda mənimsənilir və dil faktı kimi qorunub saxlanır. Digər tərəfdən, belə sözlərdə onların tarixi, struktur və semantikasi, eləcə də xalqımızın sosial, ictimai, siyasi, iqtisadi həyatı ilə bağlı əks etdirdiyi anlayışlar da saxlanmış olur. Bu anlayışlar xalqın məişət həyatının, ictimai tərəkürünün, milli-mənəvi dəyər və səviyyəsinin göstəricisi hesab olunur. Aydın ki, ədəbi dilimizə yeni söz və ifadələrin daxil olması, eləcə də sözlərin bir qisminin istifadədən kənar qalması daimi xarakter daşıyır. Bu prosesdə iştirak edən sözlərin işlənmə dairəsinin, mənşəyinin, qrammatik və digər xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi həmin sözlərin tarixi mühitinin, qədim və müasir türk dilləri ilə kəşifən və ayrılan cəhətlərinin üzə çıxarılması baxımından aktualdır. Digər tərəfdən, belə sözlərin dil mühitinin öyrənilməsi onların ümumtürk kontekstində araşdırılması ilə yanaşı, sırf Azərbaycan dilinə aid özünəməxsus mühitini də üzə çıxarmağa imkan verir.

B.Ə.Xəlilovun dilimizlə bağlı yazılmış mötəbər əsərlərdən olan “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası” adlı əsərində arxaizmlərin bölgüsü aparılmış (Xəlilov, 2008, s.28), sözlər təsnif edilərək, “Lüğəvi arxaizmlər” və “Fonetik arxaizmlər” adlı iki hissəyə ayrılmışdır. Lüğəvi arxaizmlərdə sözün ifadə etdiyi anlayış və ya məfhumla əlaqədar olan əşya və hadisələr qalır, sözlərin ya özü, ya da mənası köhnəlir. Bu baxımdan lüğəvi arxaizmlər iki qrupa ayrılır: a) leksik arxaizmlər, b) semantik arxaizmlər. Leksik arxaizmlər əşya və hadisəni ifadə edən anlayışın qalması, sözlərin tamamilə arxaik plana keçməsi nəticəsində yaranan, müasir dilimizdə artıq unudulmuş, fəal işlənmə hüququ olmayan sözlərdir. Məs.: aydır, ayıtmaq – demək, söyləmək; yey – yaxşı; iraq – uzaq və s. Semantik arxaizmlərdə sözlər öz köhnə formasında qalsa da, onların mənası dəyişir. Məs.: kəpənək sözü tarixən yapıncı mənasında işlənsə də, hazırda həşərat adı kimi qalmışdır. Fonetik arxaizmlərdə sözün adlandırdığı məfhum qalır, sözün özündə səslər dəyişir. İzahlı lüğətlərimizdə 50-dən yuxarı fonetik arxaizmə rast gəlinir: xəlq//xalq; gamiş//camış; üz//yüz; abxor//abxor//abxur – su içmək üçün qab; dəstgirə (qulp)//dəsgirə və sair. Kitabələrin dilindəki bir qism sözlər bu gün üçün arxaikdir; müasir dilimizdə onlardan ya heç istifadə olunmur, ya onların şəkli dəyişmiş, yaxud müəyyən nişanələri qalmışdır. Arxaik feilləri işlənməsinə görə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Müasir ədəbi dilimiz üçün tam arxaikləşmiş feillər: ay – demək, söyləmək; qanmaq – doyuzdurmaq, susuzluğu yatızdırmaq; gidərmək – kənar etmək, yox etmək, götürmək; ivmək – tələsmək; ısıрмаq – dişləmək; irgürmək – yetişdirmək, çatdırmaq; onalamaq – sağalmaq, yaxşılaşmaq və s. Bu feillərin təhlilinə həmçinin Orxon-Yenisey abidələrində, “Qutadqu-bilik”də, Mahmud Kaşğarının lüğətində, İbn Mühənnə lüğətində, rus dilçilərindən V.V.Radlovun, L.Z.Budaqovun əsərlərində; “Kitabi-Dədə Qorqud”da, o cümlədən Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında rast gəlmək mümkündür və bu feillər izahlı lüğətlərdə də öz əksini tapmışdır.

2. İlk mənasından fərqli məna qazanmış feillər: imrənmək – arzulamaq, istəmək, sevmək; ismarlamaq – tapşırmaq; irişmək – çatmaq, yetişmək, qovuşmaq; yastanmaq – söykənmək; qarırmaq – qocalmaq; toylamaq – qonaq etmək; uçunmaq – titrəmək, qorxmaq və s. Bu feillərin müxtəlif mənbələrdə işlənmə məqamlarını da nəzərə çatdırmaq istərdik. Ay və ayıt feilinin qədim türkdilli mənbələrdə “demək, söyləmək” mənalı ilə yanaşı, “izn vermək, soruşmaq” mənalılarına da təsadüf edilir. Q.Bürhanəddinin dilində bu sözün “ayt” və “aydır” şəkillərinə təsadüf olunur. Orxon-Yenisey abidələrində isə bu leksemin qeyd olunan mənalı ilə yanaşı, “mühakimə yürütmək, xəbər vermək, əmr etmək, xəbər göndərmək” mənalı da qeydə alınmışdır. Azərbaycan yazılı abidələrində “ayıt” feili “demək” feili ilə paralel işlənməmişdir. XVIII əsrin əvvəllərinə qədər bu mənzərə müşahidə olunsada, sonrakı dövrlərdə “ay” leksemi arxaikləşərək ədəbi dildən çıxmışdır. Bu leksem hal-hazırda Füzuli rayon şivəsində “söyləmək” mənasında işlənilir: “O, ma söz aydı”. Dəpələmək sözü bu gün arxaik

söz kimi işləkliyini itirsə də, onun kökü olan dəp, təp feili müasir dilimizdə işlənən “təpik, təpinmək” – “acıqlanmaq” sözlərinin tərkibində izlərini qorumuşdur. Lakin bu sözlər tarix boyu istifadə ediləndə gəlmiş, müəyyən dövrdə onları başqa sözlər əvəz etmişdir. Bu da, dillərin inkişafında təbii haldır.

“Gülşən-abad” əsərinin dili

Azərbaycanda AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda “Gülşən-abad” (Sivasi, 1558: B-6040; B-5914) əsərinin 2 əlyazması mühafizə olunmaqdadır. Böyük Füzulinin “Söhbətül-əsmar” əsərinin təsiri ilə XVI əsrdə Türkiyədə yaranmış bir əsərin indiyədək naməlum qalan nüsxələri Azərbaycan Əlyazmalar İnstitutunda aşkar edilərək ilk dəfə tədqiqata cəlb olunmuşdur (Musayeva, 1995, s.92-97). Mənbələrdə bu əsərin varlığı haqqında bəzi bilgilərlə rastlaşırıq (Bursalı, 1333, s.94-95; Kocatürk, 1964, s.396-397). Şərqi əlyazma kataloqlarına əsasən əsərin əlyazmasına yalnız Konya Mövlanə muzeyində təsadüf edilmişdir (Gölpınarlı, 1967, I. s.263). Həmin nüsxənin tarixi məlum deyil; həcmi hər səhifədə 17 sətir olmaqla 20 vərəq; ölçüsü 11,3h21,5-8,5h14,2 sm; xətti hərəkəli nəsxdır. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda aparılan araşdırmalar nəticəsində “Gülşən-abad”ın iki qiymətli əlyazması üzə çıxarılmışdır (Musayeva, 1995, s.91-97). B-6040 şifri altında mühafizə edilməkdə olan əlyazma “Kitabi-Gülşən-abad və bahariyyəyi-sufiyyə əş-şeyh Şəmsəddin əs-Sivasi quddusüs-sırrəku” adlandırılmışdır. Həcmi 17 vərəq (34 səhifə), ölçüsü 15h21,5-9,5h17 sm, cildi son dövrlərə aid üzərinə yaşıl kağız çəkilmiş kartondur. Kağızı XVIII əsrin ortalarına aid filiqranlı Avropa istehsalıdır. Xətti nəstəliq, sətir sayı 15-18 (iki sütun), köçürülmə tarixi XVIII əsrin ikinci yarısıdır. Başlıqları tünd qırmızı, mətn qara mürəkkəblə yazılmışdır. “Gülşən-abad” klassik üslubda, başdan-başa farsca olan başlıqlar və yarımbaşlıqlarla 45 bölməyə ayrılmışdır.

Qədim və orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış şərqli alim, şair və dövlət xadimlərinin hərəsinin özünə məxsus orijinal və səciyyəvi tərəfləri, ziddiyyətli və mübahisəli məqamları vardır. Çoxlarının olduqları il, yer məlum olmur və ya mübahisə doğurur; adları, ləqəbləri qarışır, əsərləri dolaşır salınır. Siyasi baxışlar, fəlsəfi istiqamətlər tez-tez dəyişir, nöqtəyi-nəzərlər toqquşur. Bunun nəticəsində müxtəlif fikirlər, fərqli mülahizələr meydana çıxır. Şəxsiyyət nə qədər böyük və zəmanənin tanınmışı olursa, ziddiyyətlər də bir o qədər çox və qarışıq olur. Qədim və orta əsrlərdə elə bir görkəmli alim, şair və filosof göstərmək çətindir ki, onun haqqında yuxarıda sadaladığımız cəhətdən münaqişəyə səbəb bir məsələ olmasın. Belə bir vəziyyətin yaranmasının səbəbi çoxdur. Lakin başlıca səbəb etibarlı sənəd yoxluğu, bəzən ləqəb və adların oxşarlığı, orijinal əsərlərin məhv olub aradan getməsi, dəqiq təyin edilmiş həqiqətlər əvəzinə rəvayətlərin hökm sürməsi, əlyazmaları köçürən katiblər tərəfindən buraxılan səbəblər üzündən qəsdən dövrünün tələbinə uyğun olaraq tarixi faktların saxtalaşdırılması və sairədir. Bunlar və buna oxşar amillər Şərqi tədqiqi ilə məşğul olan alimlər qarşısında böyük maneələr yaradır. Həqiqəti ortaya çıxartmaq üçün böyük əmək tələb olunur. Bəzən isə son dərəcə ziddiyyətli məxəzlər və faktlar içərisindən doğrunu tapıb ortaya çıxartmaq mümkün olmur. Əksinə, məsələ bir az da dolaşdırılır. Belə bir dövrdə türk ədəbiyyatından istifadə edərək əsərlər yaradan müəlliflər də bu cür xaosun içərisinə düşərək əsərlər yaratmağa çalışmışlar. Belə müəlliflərdən biri də Şəmsəddin Sivasidir.

XVI əsrdə sosial həyata aid türkcə yazılmış əsərlər demək olar ki, yoxdur. O dövrə aid sosial, ictimai həyatı yalnız əsərlərin içərisindən, əsərdəki hadisələrdən bəhrələnərək o dövrün cəmiyyətini, sosial yaşayışını tanıya bilirik. Şəmsəddin Sivasinin “Gülşən-abad” əsəri də belə əsərlərdəndir ki, o dövrün cəmiyyəti haqqında ondan geniş və müfəssəl məlumat almaq imkanımız var. Bu əsərin ən qiymətli xüsusiyyəti, onun içərisində türk mənşəli sözlərin çoxluq təşkil etməsidir.

İlk anadilli abidələrimizin dilində işlənmiş leksik vahidlər öz zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Abidələrin dilində türk mənşəli sözlərlə bərabər, ərəb və fars dilindən alınmış sözlərdən də geniş istifadə olunmuşdur. Bununla yanaşı, abidələrdə türk mənşəli leksemlərin çoxluq təşkil etdiyini qeyd etməliyik. Bildiyimiz kimi, dilimizə ərəb və fars kəlmələrinin güclü axını türk şeirində əruz vəzninin əsas mövqeyə sahib olması ilə əlaqədar baş vermiş və sonra onların nəsrə təsiri də qaçılmaz olmuşdur.

İlk anadilli abidələrimizin leksik sistemində qədim türk yazılı abidələri ilə səsləşən leksik paralellər çoxdur. Abidələrdə işlənən leksik vahidlər mənşəyinə görə iki qrupa bölünür:

1. Türk mənşəli sözlər.
2. Alınma sözlər.

Təbii ki, burada ən maraq doğuran qrup qədim türk mənşəli sözlərdir. Çünki onların çoxu bu gün dilimizdə işlənmir və ya çox az miqdarda şivə və ləhcələrdə qalmaqdadır. Bu kəlmələr bəzən olduğu kimi, bəzən isə dəyişikliyə uğramış formada qarşımıza çıxır. Ümumtürk mənşəli sözlərin bir qrupu Azərbaycan türkcəsinin leksemindən çıxsa da, başqa türk soylarının dillərində öz mövqeyini saxlamaqdadır.

Orta əsr abidələrində elə lüğət vahidlərinə rast gəlirik ki, həmin sözlər dilimizin sonrakı inkişaf pillələrində əsasən fonetik, semantik baxımdan müəyyən diaxronik dəyişikliklərə uğramışdır. Yazılı abidələrimizin leksik sistemində müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından arxaikləşmiş sözlər diqqətimizi cəlb edir. Bu arxaik qatın bir hissəsi yüzilliklər keçdikcə Azərbaycan dilində öz işlənmə sahəsini itirmiş, bir qismi başqa türk ləhcələrində olduğu kimi, ya da dəyişikliyə uğrayaraq hələ də istifadə olunmaqda, bir qismi ədəbi dildən çıxmış, öz varlığını dialekt və şivələrimizdə bəzən fonetik və semantik dəyişikliklərlə qoruyub saxlaya bilmişdir. Ümumtürk mənşəli sözlərin bir qrupu Azərbaycan türkcəsindən çıxsa da, başqa türk boylarının dillərində öz mövqeyini saxlamaqdadır.

“Gülşən-abad” əsərində türk mənşəli sözlərin işlənməsi

“Gülşən-abad” əsərində bu gün dilimizdə işlənməyən, bəzi şivə və ləhcələrdə qalan arxaikləşmiş sözlər var və bunlar anadilli abidələrimizin arxaik qatının semantik xüsusiyyətləri baxımından da diqqət çəkicidir. XVI əsr ədəbi-bədii dilimizin ən dəyərli yazılı nümunələrindən olan “Gülşən-abad” əsəri üzərindəki araşdırmalar əyani surətdə göstərir ki, tarixən abidədə elə türk mənşəli sözlər işlənməmişdir ki, həmin lüğət vahidlərinin müəyyən bir qismi dilimizin sonrakı inkişaf mərhələlərində istifadədən çıxarılmışdır. Bu əsərdə öz əksini tapmış qədim türk sözlərinin tədqiqi, onların araşdırılıb üzə çıxarılması tarixi leksikologiya üçün zəngin material verir. Bu əsərdə istifadə olunan sözlərin demək olar ki, hamısı dilimizdə tamamilə arxaikləşmiş sözlərdir və günümüzdə heç bir şəkildə istifadə olunmur. Yalnız bəzi şivə və ağızlar istisna olmaqla. Aşağıda belə sözlərdən bir neçə nümunələr göstərməyə çalışaq.

Nümunə:

اوش (Sivasi, 1558: B-6040, 10 a) – uş
Urundum **uş** bu tacı bən qidəmdən
Və əta küllə şeyindən o dəmdən (Sivasi, 1558, B-6040, 10a)

تاپو (Sivasi, 1558: B-6040, 17 b) – tapu
Çü istidad ilə gəldin qapuya
Həqiqətin gözülə hazır ol **tapuya** (Sivasi, 1558, B-6040, 17b)

اولو (Sivasi, 1558: B-6040, 10 a) – ulu
Ulular hizmetində cestü çalak
Miyanın şədd edüb ol şöylə dərək (Sivasi, 1558, B-6040, 10a)

قاندە (Sivasi, 1558: B-6040, 13b) – qanda
İşitdu bunu bülbül etdi fəryad
Dedi **qandan** durur bu murgı naşad (Sivasi, 1558, B-6040, 13b)

كلبه (Sivasi, 1558: B-6040, 11 a) - kəlb
Geçərdi karibanı Haqq bila pak
Ana av av edərdi **kəlbi** napak (Sivasi, 1558, B-6040, 11 a)

يابان (Sivasi, 1558: B-6040, 17 a) - yaban
 Nə dənlü eylər isə ol bahane
 Qo təlvini saqın gitmə **yabanə** (Sivasi, 1558, B-6040, 17 a)

يوزون (Sivasi, 1558: B-6040, 17 b) – yüzün
 Demə bu hicrə alamım cəfadır
 Sana mani **yüzündən** bu vəfadır (Sivasi, 1558, B-6040, 17 b)

Təbii ki, burada ən maraqlı doğuran qrup qədim və arxaikləşmiş türk mənşəli sözlərdir. Çünki onların çoxu bu gün dilimizdə işlənmir və ya çox az miqdarda şivə və ləhcələrdə qalmaqdadır. Bu kəlmələr bəzən olduğu kimi, bəzən isə dəyişikliyə uğramış formada qarşımıza çıxır. Ümumtürk mənşəli sözlərin bir qrupu Azərbaycan türkcəsinin leksemindən çıxsa da, başqa türk soylarının dillərində öz mövqeyini saxlamaqdadır. “Gülşən-abad” əsərinin nüsxələrində felin əmr şəkli əski türkcədə və Azərbaycanın bəzi bölgələrinin dialektində hələ də yaşayan -gil xüsusi şəkilçisindən də istifadə olunmuşdur. Burada diqqət çəkən məqamlardan biri əsərin Türkiyədəki nüsxələrində də bundan istifadə olunmasıdır. Bu da leksik cəhətdən çox diqqət çəkici və maraqlı məqamdır. Məsələn:

Cənaba dut yüzün şami səhərgah
 Cigərlər şərhalansun **eyləgil** ah (Sivasi, 1558, B-6040, 7b)

Sual edüb dedim ey zəhri abi
 Nədir halın bana **vergil** cavabı (Sivasi, 1558, B-6040, 10b)

Çü rahat mənzil oldur bilürsən
 Yola **girgil** sıd q ilə sufi ər isən (Sivasi, 1558, B-6040, 12a)

Dedi qanın sorarsan şaha vargil
 Bana andan gəlibdür ana **sorgil** (Sivasi, 1558, B-6040, 15a)

Tazarrula dedim ey mərđi mani
 Muradım var qapında **vergil** anı (Sivasi, 1558, B-6040, 15a)

Anasır cübbəsi olduqca bərdüş
 Varılmaz ol araya **eyləgil** huş (Sivasi, 1558, B-6040, 16b)

Orta əsr abidələrini araşdırdığımız zaman orta əsr Azərbaycan və Osmanlı elm sahəsində yazılan türkcə əsərlərin demək olar ki, hamısında işlədilən türk mənşəli kəlmələrin çoxunun eyni olduğunu görürük. Üzərində araşdırma apardığımız bu əsərdə də kifayət qədər qədim türk mənşəli sözlərə rast gəlirik. Bu əsərdəki türk mənşəli sözləri Azərbaycan türkcəsində yazılmış əsərlərlə müqayisə etdikdə sözlərin həm formaca, həm də mənaca eyni məqsəd daşdığını görürük.

Əsərin içərisində türk mənşəli kəlmələr, milli vahidlər türkoloji baxımdan daha böyük maraqlı doğurur. Bu qrup sözlərin böyük əksəriyyəti həm xarici, həm də daxili mənasına görə əsasən dəyişikliyə uğramadan bu gün də Türk dillərinin lüğət tərkibində özünə yer tapmaqda davam edir. Yazılı abidələrdə elə lüğət vahidlərinə rast gəlirik ki, həmin sözlər dilimizin sonrakı inkişaf pillələrində əsasən fonetik, semantik baxımdan müəyyən diaxronik dəyişikliklərə uğramışdır. Yazılı abidələrimizin leksik sistemində müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından əsasən arxaikləşmiş sözlər diqqətimizi cəlb edir. Bu arxaik qatın bir hissəsi yüzilliklər keçdikcə Azərbaycan türkcəsində öz işlənmə sahəsini itirmiş, bir qismi başqa türk dillərinin ləhcələrində olduğu kimi, ya da dəyişikliyə uğrayaraq hələ də istifadə olunmaqda, bir qismi ədəbi dildən çıxmış, öz varlığını dialekt və şivələrimizdə bəzən

fonetik və semantik dəyişikliklə qoruyub saxlaya bilmişdir. “Gülşən-abad” əsərində də bu gün dilimizdə işlənməyən, bəzi şivə və ləhcələrdə qalan arxaikləşmiş sözlər var və bunlar ana dilli abidələrimizin arxaik qatının semantik xüsusiyyətləri baxımından da diqqət çəkicidir. XVI əsr ədəbi-bədii dilimizin ən dəyərli yazılı nümunələrindən olan “Gülşən-abad” əsəri üzərindəki axtarışlar əyani surətdə göstərir ki, bu əsər XVI əsr ədəbi-bədii dilimiz, onun lüğət tərkibi, fonetik sistemi, qrammatik quruluşu haqqında aydın təsəvvür yaradır və bu dövrün bütün dil xüsusiyyətlərini özündə işıqlandırır. Tarixən abidədə elə türk mənşəli sözlər işlənmişdir ki, həmin lüğət vahidlərinin müəyyən bir qismi dilimizin sonrakı inkişaf mərhələlərində istifadədən qalmışdır. “Gülşən-abad” əsərində öz əksini tapmış qədim türk sözlərinin tədqiqi, onların araşdırılıb üzə çıxarılması tarixi leksikologiya üçün zəngin material verir. Bu sözlərin demək olar ki, çoxu dilimizdə tamamilə arxaikləşmiş sözlərdir və günümüzdə heç bir şəkildə istifadə olunmur. Təbii ki, yalnız bəzi şivə və ağızlar istisna olmaqla. Aşağıda belə sözlərdən bir neçə nümunələr göstərməyə çalışaq.

قاندہ (Sivasi, 1558: B-6040, 8a, 9b) qanda.

Bu dağ ilə nə külhan içrə nəydin

Bu rənk qana ya **qandan** boyandın (Sivasi, 1558: B-6040, 8a, 9b)

Məkanın qandadır **qandan** gəlürsün

Nə iqlimin səlamın ırgürirsün (Sivasi, 1558: B-6040, 8a, 9b)

آلب (Sivasi, 1558: B-6040, 7a) alıb.

Görüb ruyun içələr camı hamra

Alıb buyun deyələr qanı Mevla (Sivasi, 1558: B-6040, 4a)

Nə dükkandan **alıbsın** qıl xəbər dar

Bu itri qanqı ətər etti isar (Sivasi, 1558: B-6040, 5b)

گونلی (Sivasi, 1558: B-6040, 7a) - gönli.

Dilimdə zikr idi **gönlümdə** Mevla

Bana vird olmuş idi lavü illa (Sivasi, 1558: B-6040, 7a)

Otur bu xaneyi xəlvətdə tənha

Dilində zikr ola **gönlündə** Mevla (Sivasi, 1558: B-6040, 7b)

اتمک (Sivasi, 1558: B-6040, 8a) etmək.

Sirayət **eyləmiş** halatı əzkar

Səma etmək dilər haləttə naçar (Sivasi, 1558: B-6040, 9b)

Bənim hadim degildir **etmək** ibram

Bənim bir aşkı naşadu nakam (Sivasi, 1558: B-6040, 13b)

تاش (Sivasi, 1558: B-6040, 8a) taş.

Bana qanlar içirdi **taşı** gərdun

Dərunum daği çeşmim oldu pürhun (Sivasi, 1558: B-6040, 8a)

Bana qanlar içirdi **taşı** gərdun

Dərunum daği çeşmim oldu pürhun (Sivasi, 1558: B-6040, 8a)

دورور (Sivasi, 1558: B-6040, 8b) durur.

Əlində nizəsi var şöylə çalak

Diliranə **durur** cəm içrə bibak (Sivasi, 1558: B-6040, 8b)

ایمار (Sivasi, 1558: B-6040, 8b) umar.
Umarım əbrə şeyxdən bana dərman
 Duyam irşadı birlə buyı canan (Sivasi, 1558: B-6040, 8b)

تورور (Sivasi, 1558: B-6040, 9b) turur.
 Gəlür zanbaq libası dərvişanə
 Ayağ üzrə **turur** ol xadimanə (Sivasi, 1558: B-6040, 9b)

تاپو (Sivasi, 1558: B-6040, 17b) tapu.
 Çü istidad ilə gəldin qarıya
 Həqiqətin gözü ilə hazır ol **tapuya** (Sivasi, 1558: B-6040, 17b)

اوش (Sivasi, 1558: B-6040, 10a) uş.
 Urundum **uş** bu tacı bən qidəmdən
 Və əta küllə şeyindən o dəmdən (Sivasi, 1558: B-6040, 10a)

ایدوب (Sivasi, 1558: B-6040, 13b) edüb.
 Dəmidir edəsin ahabba çarə
 Likanı mərhəm **edüb** zəhmi harə (Sivasi, 1558: B-6040, 13b)

تاش (Sivasi, 1558: B-6040, 8a) taş.
 Bana qanlar içirdi **taşı** gərdun
 Dərunum daği çeşmim oldu pürhun (Sivasi, 1558: B-6040, 8b)

اولو (Sivasi, 1558: B-6040, 10a) ulu.
Ulular xizmətində cestü çalak
 Miyanın şədd edüb ol şöylə dərak (Sivasi, 1558: B-6040, 10a)

کلبه (Sivasi, 1558: B-6040, 11a) kəlbə.
 Geçərdi karıbanı Haqq bila pak
 Ana av av edərdi **kəlbi** napak (Sivasi, 1558: B-6040, 11a)

یابان (Sivasi, 1558: B-6040, 16a) – yaban.
 Kərəmdən söylə ol budan nişanə
 Bəyan eylə bəni salma **yabanə** (Sivasi, 1558: B-6040, 16a)

یوزون (Sivasi, 1558: B-6040, 17b) yüzün.
 Demə bu hicrū alamım cəfadır
 Sana mani **yüzündən** bu vəfadır (Sivasi, 1558: B-6040, 17b)

Bulmaq -bulmaq, buluşmaq formaları istər qədim türk yazılı abidələrində, istərsə də başqa mənbələrdə tez-tez istifadə olunmuşdur. “Gülşən-abad” əsərində də eyni formada və eyni mənada işlənmişdir:

Biaxir **bulmadım** dərdimə çarə
 Düşüb əldən ələ oldum figarə (Sivasi, 1558, B-6040, 5a)

Oqumaq – əsərdə -çağırmaq, səsləmək, dəvət etmək mənasında işlədilmişdir. Bu söz dilimizdə tamamilə arxaikləşmiş sözlərdəndir:

Bu rəmzi çün **oqudum** safhasından
Meyi həsrətlər içtim kasasından (Sivasi, 1558, B-6040, 5a).

Ayrı –ayrı – əsərdə -ayrı, ayrılmaq mənasında istifadə olunmuşdur:

Nə gördü ayni şəms içində **ayrun**
Ona daim mukabildir cəbinin (Sivasi, 1558, B-6040, 12a)

Anun – əsərdə - onun, onu mənasında işlənmişdir. Bu söz dilimizdə tamamilə arxaikləşmiş sözlərdəndir:

Anunçün bən dəxi irşada gəldim
Bu məclisdə gülə fəryada gəldim (Sivasi, 1558, B-6040, 13a)

Qanda – əsərdə -harada, haraya mənasında işlədilmişdir. Bu söz dilimizdə tamamilə arxaikləşmiş sözlərdəndir:

İşitdü bunu bülbül etdi fəryad
Dedi **qandan** durur bu murgı naşad (Sivasi, 1558, B-6040, 13b)

Tapu – əsərdə -xidmət, hüzur, qulluq mənasında işlədilmişdir. Bu söz dilimizdə tamamilə arxaikləşmiş sözlərdəndir:

Çü istidad ilə gəldin qapıya
Həqiqətin gözlə hazır ol **tapuya** (Sivasi, 1558, B-6040, 17b)

Issı -isti mənasında işlənilir:

Dükənin yapdı həp itr **issı** əttar
Bi axir oldular ana xiridar (Sivasi, 1558, B-6040, 14b)

Ön -öndə, irəlində durmaq mənasında işlədilmişdir:

Ğurubu vardır **önündə** tuluun
Usulu vardırur labud firauun (Sivasi, 1558, B-6040, 14b)

Yazu -yazı yazmaq mənasında işlənmişdir:

Ki əşya safhasına xameyi Haqq
Yazupdır oqutur isə dərsi mutlaq (Sivasi, 1558, B-6040, 3a)

Dürlü - növ, müxtəlif cür mənasında istifadə olunmuşdur:

Kəmalini sana etməyə izhar
Verür hakü mədərdən **dürlü** əzhar (Sivasi, 1558, B-6040, 2b)

Şol – şəxs mənasını bildirən -o deməkdir:

Dəxi **şol** alu ashabı kirama
Ki sayı oldulardı bu mərəma (Sivasi, 1558, B-6040, 3a)

Şimdi – indi mənasındadır:

Unutmuşdum yenə gülzarım andım
Bu qürbət içrə **şimdi** zarım andım (Sivasi, 1558, B-6040, 2a)

Qatı – möhkəm mənasındadır:

Əl üzrə edərim **qatı** mərahil
Müzəyyəndir bənimlə hər mahafil (Sivasi, 1558, B-6040, 10 a)

Ulaş – əsrdə - harayasa çatmaq, yetişmək mənasında işlənmişdir:

Çü kökdən özdəkə ondan da şaha
Varub andan **ulaşdım** pişi şeyxa (Sivasi, 1558, B-6040, 17 a)

Şəmsəddin Sivasi əsərlərində türk dilindən gözəl bir şəkildə istifadə edən ən böyük nümayəndələrdən biridir. Bu cəhətdən onun yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslıq üçün olduğu kimi, dilçilik üçün də əhəmiyyətlidir. Sivasinin zəngin şeir dilində türkmənşəli sözlərin xüsusi çəkisi vardır. Bu sözlərin bir çoxu qədim türk dilindən gəlir və qədim türk yazılı abidələrində, Orxon-Yenisey, uyğur abidələri, "Qutadğu-bilik", "Divanü lüğət it-türk", "Kitabi-Dədə Qorqud"da qeydə alınmışdır. Bu sözlərin bir qismi müasir dövrdə də işlənməyə davam edir, bir qismi isə arxaikləşmiş, yaxud bəzi dialektlərdə mövcudluğunu saxlamışdır. XVI əsr Anadolu və Azərbaycan dili demək olar ki, eynilik təşkil etdiyi üçün, ərəb və fars sözlərini nəzərə almazsaq demək olar ki, sözlərin hamısı eyni şəkildə və eyni mənada istifadə olunmuşdur. Əsərdə istifadə olunmuş qədim türk sözlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilirik:

1. Müasir Azərbaycan türkcəsində istifadə olunan sözlər: od, torpaq, su, gətir, yarat, gəl, imdi, dinlə, et, söz, könül, ver, dilə, at, üz, bil, oğlan, kişi, ər, oğul, öyüd, yenə, geri, qız, qılınc, otur. Bu sözlərin bəzilərində semantik, fonetik dəyişmələr görünür.

Qara **topraq** içindən rəngi əlvən
Çıqarur yazmış anda xətti reyhan (Sivasi, 1558, B-6040, 3b)

Nələr söylər sana əvrakı əşcar
Gəl oqur hər birindən dərsi əsrar (Sivasi, 1558, B-6040, 12a)

Dəhan açub dedi ey piri sail
Sözün varid vəli **dinlə** məsail (Sivasi, 1558, B-6040, 9a)

Dedim ey busitanım mərđi məsti
Şikəst idim **sözün** verdi dürüsti (Sivasi, 1558, B-6040, 12a)

Bu əsrarı çü nərgis etdi ifşa
Qatına varub **etdim** sözə inşa (Sivasi, 1558, B-6040, 12a)

Dimağı cana verür itrı tazə
Düşər ondan **gönül** tıflı niyaza (Sivasi, 1558, B-6040, 7a)

Dilərsən bən gibi xoş bu olasın
Liqayı yar ilə xoş ru olasın (Sivasi, 1558, B-6040, 7b)

Alişur zairinin daməninə
Xələl vermək **dilər** gül xirməninə (Sivasi, 1558, B-6040, 9b)

İşit bəndən **ər** isən hasbihali
Sana mənzil idin saffi niali (Sivasi, 1558, B-6040, 10a)

2. Arxaikləşmiş sözlər: ulaşmaq, dürlü, birlə, bul, tapmaq, varmaq, ərmək, saqın, ulu, tapu, ilətmək, kelecı, ayıtmaq, bunalmaq, qatı, bəklə, kəndi, kəndöz, dəgmə, yaqmaq, dirlik.

Çü kökdən özdəkə ondan da şaha
Varub andan **ulaşdım** pişi şeyxa (Sivasi, 1558, B-6040, 17a)

Kəmalini sana etməgə izhar
Verür hakü mədərdən **dürlü** əzhar (Sivasi, 1558, B-6040, 17a)

Qatına vardım etdim mərhəbalar
Likası **birlə** kəsb etdim safalar (Sivasi, 1558, B-6040, 4a)

Cihan halqın bana biganə **buldum**
Qamu əhvalımı əfsanə **buldum** (Sivasi, 1558, B-6040, 4b)

Bənəfşə bu işi görmək rəvadır
Bu arzı halə ol **varmaq** səzadır (Sivasi, 1558, B-6040, 13b)

Nə dənli eylər isə ol bahənə
Qo təlvini **saqın** gitmə yabanə (Sivasi, 1558, B-6040, 17b)

Ulular xizmətində cestü çalak
Miyanın şədd edüb ol şöylə dərək (Sivasi, 1558, B-6040, 10b)

Çü istidad ilə gəldin qarıya
Həqiqətin gözülə hazır ol **tapuya** (Sivasi, 1558, B-6040, 17b)

Bu dövr içrə çü güldür qütbül aqtab
Səzadır cəm ola **qatında** əhbab (Sivasi, 1558, B-6040, 3b).

“Gülşən-abad” əsərində feilin əmr şəkli olan, əski türkcədə və Azərbaycanın bəzi bölgələrinin dialektində hələ də yaşayan -gil xüsusi şəkilçisindən də istifadə olunmuşdur. Burada diqqət çəkən məqamlardan biri də əsərin Türkiyədəki nüsxələrində də bundan istifadə olunmasıdır. Bu da, leksik cəhətdən çox diqqət çəkici və maraqlı məqamdır.

Nümunə:

Cənaba dut yüzin şami səhərgah,
Cigərlər şərhəlsun **eyləgil** ah (Sivasi, 1558, B-6040, 10a).

Mətnin içində bu şəkildə çox sayda arxaikləşmiş türk mənşəli sözlər vardır ki, bu söz dilçilik baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə

XVI əsr nəsr abidəsi Şəmsəddin Sivasinin “Gülşən-abad” əsəri həm bir nəsihətnamə kitabı olaraq həm XVI əsr sadə türkçə yazılmış nəsr dilinin ən gözəl nümunəsi kimi, həm də içindəki türk mənşəli kəlmələrin zənginliyi ilə leksik cəhətdən diqqətimizi çəkir. Əsərdə təbii ki, ərəb-fars sözlərindən də geniş istifadə olunmuşdur. Bu, o dövrün bütün əsərlərinə xas bir xüsusiyyətdir. Bununla yanaşı abidədə türk mənşəli leksemlərin xüsusi çəkisinin daha ağır olduğunu xüsusilə qeyd etməliyik.

“Gülşən-abad” əsəri Anadolu coğrafiyasında yazıldığından deyə bilərik ki, Anadolu da yerləşmiş insanlara xitab olaraq yazılmışdır. Bu əsər bir Anadolu yazarının qələmindən çıxdığından XV əsr Anadolu insanının fikirlərini, düşüncəsini, mədəniyyətini, əxlaqını, tərbiyəsini, elmini, şivəsini, dinini, ailəsini, yaşayış tərzini, siyasi-iqtisadi əlaqələrini, ən əsası isə, dilini əks etdirməsi baxımından bizim üçün dəyərli bir sirlər xəzinəsi və araşdırma mənbəsi hesab olunur.

Təqdim olunan nümunələrdə müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə bir sıra fonetik, leksik arxaikləşmənin izlərini gördük. O da məlum oldu ki, bu cür vahidlər müasir dilin aktiv lüğət fondundan çıxsada, dialekt və şivələrdə öz izlərini saxlamaqdadır. Diaxronik aspektdə aparılan araşdırmalar dil vahidlərinin inkişaf tarixi, dilin lüğət tərkibinin passiv fonduna keçməsinin səbəbləri haqqında daha dolğun məlumatlar verməyə imkan yaradır.

“Gülşən-abad” Şəmsəddin Sivasinin ən gözəl əsərlərindən biri olub 557 beytlik kiçik bir məsnəvidir. Təmsil mahiyyətində bir əsərdir. Gül şeyxi, digər çiçəklər də müridləri təmsil edir. Burada vəhdəti-vücut və daha başqa təsəvvüfi məsələlərdən, çiçəklər arasında keçən söhbətlərdən bəhs edilmişdir. Şəmsəddin Sivasinin didaktik ifadədən qurtularaq şəriyyəti önə çəkdiyi məsnəvilərdən biridir. “Gülşən-abad” həcm etibarı ilə kiçik, ancaq möhtəvası baxımından xeyli geniş məsnəvilərimizdəndir.

ƏDƏBİYYAT

- Bursalı, Mehmet Tahir (1333). Osmanlı müellifləri. 354 s.
- Devlilioğlu, Ferit (1993). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik lüğət. Ankara. 1712 səh.
- Gölpınarlı Abdalbaki (1988). “Şemsiye”, İslam Ansiklopedisi, c. 11, İstanbul , TDV Yay. 552 səh.
- Hacıyeva B. (2019). Türk dilinin leksik-semantik inkişaf sistemində arxaik sözlərin formalaşması. Tanınmış türkoloq-alim Məhəbbət Mirzəliyevanın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. 28 oktyabr, s.63-68.
- Xəlilov B.Ə. (2008). Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan. 452 səh.
- Kocatürk, Vasmi Mahir (1964). Türk edebiyatı Tarihi, Ankara. 848 səh.
- Musayeva, Azadə (1995). “Füzulinin “Söhbətül-əsmar”ı təsiri ilə yaranmış əlyazma abidəsi,” Füzulinin 500 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfrans materialları, səh. 92-97.
- Sivasi, Şəmsəddin (1558). Gülşən-abad. Konya İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi, Fatih Bölümü, №2835.
- Sivasi, Şəmsəddin (1558) Gülşən-abad. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, B-6040.
- Sivasi, Şəmsəddin (1558). Gülşən-abad. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. B-5914.

*Архаические слова тюркского происхождения в произведении
Шамседдина Сиваси «Гульшан-абад»*

Ключевые слова: языкознание, лексикология, средние века, древнетюркский язык, архаическая лексика, архаические слова, письменные памятники, диалектика

В произведении Шамседдина Сиваси «Гульшан Абад» присутствуют архаические слова, которые сегодня не используются в нашем языке, сохраняясь в некоторых диалектах, и они также примечательны с точки зрения семантических особенностей архаического слоя памятников нашего родного языка. Исследования произведения «Гульшан-абад», являющегося одним из ценнейших письменных образцов нашего литературно-художественного языка XVI века, ясно показывают, что исторически в памятнике использовались слова тюркского происхождения, и определенная часть из этих словарных единиц не использовались на более поздних этапах развития нашего языка.

Когда мы рассматриваем средневековые памятники, мы видим, что большинство слов турецкого происхождения, используемых практически во всех турецких произведениях, написанных в области средневековой азербайджанской и османской науки, совпадают. В исследованном нами труде «Гульшан-абад» мы находим довольно древние слова тюркского происхождения. Когда мы сравниваем слова турецкого происхождения в этом произведении с произведениями, написанными на азербайджанском турецком языке, мы видим, что слова имеют то же назначение как по форме, так и по значению. Здесь больший интерес с тюркологической точки зрения представляют национальные единицы. Подавляющее большинство этой группы слов продолжает находить место в лексике турецкого языка и сегодня, практически не изменившись, как по внешнему, так и по внутреннему значению.

Шамседдин Сиваси – один из величайших представителей, красиво использующих тюркский язык в своих произведениях. В этом отношении его работы важны как для лингвистики, так и для литературоведения. В богатом поэтическом языке Сиваси особый вес имеют слова тюркского происхождения. Многие из этих слов происходят из древнетюркского языка и зафиксированы в древнетюркских письменных памятниках, орхоно-енисейских, уйгурских памятниках, «Кутадгу-билик», «Диваню люгат ит-тюрк», «Китаби-Даде Горгуд». Некоторые из этих слов продолжают использоваться и в наше время, а некоторые из них стали архаичными или сохранили свое существование в некоторых диалектах. Поскольку анатолийский и азербайджанский языки XVI века были практически идентичны, все слова использовались одинаково и с одним и тем же значением, за исключением арабских и персидских слов. Древнетурецкие слова, использованные в произведении, можно сгруппировать следующим образом:

1. Слова, используемые в современном азербайджанском турецком языке.
2. Архаичные слова.

В произведении «Гульшан-абад» использован также специальный суффикс -гиль, который является повелительной формой глагола и до сих пор существует в старотурецком языке и в диалектах некоторых регионов Азербайджана. Одним из примечательных моментов здесь является то, что он также используется в копиях произведения в Турции. Это лексически очень примечательный и интересный момент.

Исследование древнетюркских слов, отраженное в этом очень ценном с точки зрения языкознания труде, дает богатый материал для исторической лексикологии. Почти большинство этих слов совершенно архаичны в нашем языке и сегодня никак не используются. Конечно, за исключением некоторых.

ABSTRACT

*Inji GASIMLI**Turkic Origin Archaic Words in Shamsaddin Sivasi's "Gulshan-Abad"*

Keywords: *linguistics, lexicology, Middle Ages, the ancient Turkic language, archaic lexicon, archaic words, written monuments, dialectics.*

There are archaic words in Shamsaddin Sivasi's work "Gulshan-Abad" that are not used in our language today but remain in some dialects, and these are interesting in terms of the semantic features of the archaic layer of our native monuments. The studies on the work "Gulshan-Abad," which is one of the most valuable written samples of our literary language in the 16th century, clearly show that, throughout history, such Turkic words have been used on the monument that a certain part of those lexical units is not currently used in the further stages of development of our language.

When we do research on the monuments of the Middle Ages, we see that most of the Turkic works penned in the Middle Ages in the scientific fields of Azerbaijan and the Ottoman words of Turkic origin are almost the same. In the work "Gulshan-Abad," which we have done research on, we come across enough words of ancient Turkic origin. When we compare the words of Turkic origin in this work with the works written in the Azerbaijani Turkic language, we see that these words have the same purpose both in form and meaning. Here, national units create greater interest in terms of Turkology. A large part of this group of words continues to have a place in the lexical history of the Turkic language today without any major changes, both in terms of their external and internal meanings.

Shamsaddin Sivasi is one of the greatest figures who made great use of the Turkic language in his works. In this point of view, his legacy is as crucial for linguistics as it is for literary studies. Words of Turkic origin have a special role in the rich poetic language of Sivas. Many of these words come from the ancient Turkic language and are recorded in the ancient Turkic written monuments: Orkhon-Yenisey, Uyghur monuments, "Kutadgu-Bilig," "Divanu Lugati't-Turk," and "Book of Dede Korkut." Some of these words continue to be used in contemporary times, while others have become archaic or have preserved their existence in some dialects. This means that, as the 16th-century Anatolian and Azerbaijani languages are almost the same, if we do not take the Arabic and Persian words into consideration, almost all of the words were used in the same way and with the same meaning. We can group the ancient Turkic words used in the work as follows:

1. Words used in modern Azerbaijani Turkic.
2. Archaic words.

In the work "Gulshan-Abad," the special form of -gil, which is the imperative form of the verb and still survives in Old Turkic and in the dialects of some regions of Azerbaijan, was also used. One of the points that draws attention here is that this is also used in the copies of the work in Turkey. This is also a lexically remarkable and interesting point.

The study of the ancient Turkic words that have been used in this work is very valuable in terms of linguistics, and their being found out provides rich material for historical lexicology. This means that most of these words are completely archaic in our language and are not used in any way today. Of course, only some dialects are exceptions.